

مروری بر تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم

نقد و بررسی کتاب

سید علی ملکوتی

تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم؛ تألیف میرزا علی اکبر فیض؛
به تصحیح و مقدمه دکتر علیرضا فولادی؛ تعلیقات و فهرس از خانم
رقیه فراهانی؛ قم: بنیاد قم پژوهی، ۸۴۸ صفحه.

اولی آن است قبل از پرداختن به بنیاد قم پژوهی از مرکز قم شناسی
هرچند به اجمال یاد کند. قم شناسی در اصل همان مرکز کتابخانه بزرگ
و گنجینه نسخ خطی فاخر اسلامی است که به همت والای حضرت
آیت الله العظمی شهاب الدین مرعش نجفی (ره) و به دست آن بزرگوار
شکل گرفت و کتاب های نفیس و ارزشمند خط و چاپ جمع آوری
فرمودند و در حفظ و حراست آنها سعی بلیغ کردند.

پس از ارتحال ایشان تولیت و ریاست کتابخانه معظم و گنجینه نسخ
خط و چاپی به عهده فرزند ارشد و والاتبارشان حضرت حجت الاسلام
دکتر سید محمود مرعشی نجفی است و به کف باکفایت ایشان
به مجموعه این کتابخانه عظمت و رونق بخشیدند، چه از جهت
کتاب های گران سنگ چاپی و چه از نظر نسخ فاخر خطی. این بنیان
معتبرترین کتابخانه ها خاورمیانه است.

چکیده: کتاب تذکره شعرای معاصرین دارالایمان تألیف
میرزا علی اکبر فیض و به تصحیح و مقدمه علیرضا فولادی
کتابی است که توسط نشر بنیاد قم پژوهی به زیور طبع
آراسته شده است. نویسنده در نوشتار حاضر به معرفی این
کتاب همت گماشته است. وی در راستای این هدف، نخست
مختصری از زندگی نامه نویسنده کتاب را بیان داشته و سپس،
به ارائه گزارشی از محتوای آن اقدام می نماید.
کلیدواژه: کتاب تذکره شعرای معاصرین دارالایمان، میرزا
علی اکبر فیض، تذکره شاعران معاصر قمی، معرفی کتاب.

فیض در تذکره‌اش به طور کامل و مستوفی و با دیده احترام از محمد تقی بیگ ارباب سخن می‌گوید و نمونه‌های بسیاری از شعر ارباب را به عنوان شاهد ذکر می‌کند و با القاب و اوصاف تمام دروجا از این شاعر و نویسنده و مورخ که وجهه‌ای مردم‌پسند و اجتماعی دارد یاد می‌کند.

ایشان از سال‌ها پیش بخشی را به مرکز قم‌شناسی اختصاص داده‌اند و در آن کتاب‌ها و نسخ خطی و اسناد و مدارک مربوط به قم را گردآوری می‌کنند و تاکنون «پانزده عنوان» از این نوع کتاب‌ها را در زمینه قم‌شناسی منتشر کرده‌اند، از جمله: تاریخ قم، انوار المشعشعین، فرهنگواره کنایی و امثال قمی، مدنیة قم فی المراجع والمصادر العربیة و کتاب‌های دیگر که در محور قم‌شناسی متمرکز است.^۱

همزمان با فعالیت مرکز «قم‌شناسی»، بنیاد قم‌پژوهی نیز پا گرفت و به یاری این کتابخانه سترگ به پاخاست و در

کار نشر کتاب‌های مربوط به قم دست به کاری شگفت و تحسین‌برانگیز زد و کتاب‌هایی چه از متأخران و چه از معاصران در زمینه قم و قم‌شناسی طبع کردند که شماره عنوان آنها به یازده رسیده است. آرزوی همه ارباب فضل و دانش چنین بود که قم نیز چون خراسان و کرمان و ...، مرکز مستقل برای پژوهش و طبع و نشر کتاب داشته باشد. این آرزو به همت و تلاش و علاقه‌مندی بزرگوارانی آگاه و از بن دندان دل‌سوز این شهر آقای علی بنایی رئیس محترم بنیاد قم‌پژوهی، دوست و فاضل ارجمند آقای حسن گرامی و دوست فعال و پرتلاش آقای هادی ربانی صورت پذیرفت و کارهای تخصصی ادبی، تاریخی و فرهنگی چاپ شد و این هنوز از نتایج سحر است و «صبح دولت» در چند گامی است که هر قلمی شیفته و متعهد در آرزوی آن است.

فیض دوران تربیت

میرزا علی اکبر فیض شاعری توانا و نویسنده و مورخی نکته‌سنج، طفلی که در دوران نونهالی پای به شهر قم نهاد و در سایه تعلیم و تربیت دانشور و قم‌شناسی ورزیده گشت. فیض هنوز طفلی شش ساله بود که به همراهی پدر و خانواده و عموی شاعر خود به شهر قم آمد.

خانواده فیض قطع علاقه از طهران نموده و یک سال پس از فوت خاقان مغفور که این بنده شش ساله بود با اهل و عیال اثاث البیت به قم آمد. بدین جهت خانه طهران و باغ و عمارت کن را فروخته در قم در کوچه حرم خانه خریده و منزل گزیدیم.^۲ از وجنات این کودک شش ساله تیزهوشی و دریافت پیدا بود. باتوجه به سرپرستی پدر و عموی

شاعر و ادیبش علی محمد متخلص به «قرقی» و استادانی که در امر تعلیم و تربیتش کوشیدند.

موثرترین استاد آقامیرزا اسحاق تفرشی و دیگر استاد شیخ محمد حسن مشهور به شیخ بود.^۳ فیض جوانی لایق و فاضل و دل‌بسته به شهر و دیار خود «قم» که در آنجا رشد کرد و بالید و از دین و دانش، علوم ادبی و دینی برخوردار شد. با فضائل اخلاقی و علمی‌ای که از کودکی تا جوانی آموخت، فاضلی فرهیخته و دانایی بلندهمت شد. نظر به دل‌بستگی و ارادتی که به شهر خود داشت، آثاری بس ارزشمند و ماندنی به جای گذاشت.^۴ مجموعه آثار ارزشمند فیض در زمینه تاریخ و جغرافیای تاریخی، جامعه‌شناسی و یادداشت‌بلیا و مصیبتی که بر سر مردم قم و اطراف آمد و تذکره مفصل و ماندنی شاعران، نشان از میزان دانایی و عشق و ارتباط معنوی نسبت به شهر قم است.

این آثار عموماً همه چشم‌گیر و همه با کنج‌کاوی و دقت نظر و صحت عمل و دید منصفانه تهیه شده است. زبان و بیان آثار نیش‌دار و گزنده نیست و نشانی از حسن خلق و ادب اوست.

جمعی از شاعران قم ولو آنکه تنها یک بیت از شعرشان در این تذکره آمده است، دیگر محو و فراموش نشدند، بلکه در تاریخ شعرای قم ماندنی شدند و شعر «[این] درخت کهن، [این] درخت پیر» بر استای قامتشان نقش بسته است.

ستودنی است کار علی اکبر فیض. در دوران حیات خود با توجه و تمرکز خاص به شاعران نگریسته. شاید انگیزه مهم آن است که خود شاعر بوده و قدر شعر و شاعری را بهتر می‌شناخته است «میرزا علی اکبر فیض متولی مضجع خاقان مغفور فتح‌علی شاه جامع و مصنف این اوراق».^۵ در استادی خط ثلث و تعلیق قصد مبالغه ندارد و بیان حقایق است آنچه از استادی و مهارت در انگشتان دستش جای گرفته و هنرش را به کمال رسانده است یاد می‌کند. چشم تیزبین و سرعت انتقالش در امر نوشتن چون گزارش‌گری تواناست. جزئیات صحنه و روی دادها را همراه با شاهد مثال میدانی در نظر دارد و یادداشت می‌کند. فجایع قحطی در قم و مردم قحطی‌زده را جزء به جزء و صحنه به صحنه یادداشت می‌کند، بلکه به تصویر می‌کشد.

تذکره شاعران معاصر قمی در دو نسخه به خط نستعلیق مفصل و مختصر تدوین شده است.

۱. تذکره مفصل (تذکره A) در بردارنده ۴۶ شاعر قمی است و شرح حال شاعران از صفحه ۴۶ به بعد مندرج است.

۳. تذکره، مقدمه، ص ۲۶ - ۲۷.

۴. همان، ص ۳۵ - ۳۶.

۵. تذکره شعرای معاصرین قم، ص ۵۶۶.

۱. تذکره شعرای معاصرین قم، ص ۱۳.

۲. خاندان فیض قمی، ج ۴، ص ۱۸۰.

سید آقا جان

شاعری که نمونه شعریش در تذکره مختصر نیامده است، اما در تذکره مفصل از انواع شعری اعم از مخمس ترکیب تغزل (غزل)، قطعه، رباعی و قصیده و نمونه‌هایی است که توانایی سید آقا جان را در سرودن انواع شعر نشان می‌دهد.

آشوب میرزا حسن

ص ۶۹ و ۵۳۹ نسخه دست‌نوشته شعر آشوب، بنا بر وصیت خود بر روی سینه‌اش قرار گرفت و دفن شد.

ترکی باغبان

از جمله شاعرانی که در زمان حیات فیض شهرت و معروفیت داشته ترکی باغبان است و در تذکره فیض به هر علت نامش از قلم افتاده است. شاید چون او از رده معاصران نبوده است. «شعرا این شاعر در میان مردمان مشهور و معروف است. هر چه خواستم شرح ترکی نام و سایر اشعارش را به دست آوریم ممکن نشد. بنا بر قرائن در عهد صفویه زندگی می‌کرده است و هیچ یک از معمرین قم از پدران خود روایت و حکایتی ازین شخص نمی‌کنند شعرش به گونه عامیانه است. چند بیت از مخمسی بدون ترتیب از او شنیدیم درباره طغیان رودخانه اناربار:

روزی که سیل سامره از رود ناربار آمد به شهر قم ز قضایای کردگار
دانی که کرد دفع بلا از این دیار معصومه بود دختر موسی تاجدار
ذریه رسول غم گسار قم

باشد چهارصد و چهل و چار از شرف اولاد مرتضی علی آن شاه لوکشف
مدفون به امر حق همه چون دزدین صدف فرقی مدان میان قم و کعبه و نجف
خوش دل کسی که دفن شود در مزار قم^۶

قدرت

شاعری است سحرینان و سخنوری است ملیح بیان، به اصناف سخن قادر است و به انواع هنر ماهر بخصوص غزل که به شیرینی نبات و به روانی آب حیات می‌فرماید.^۷

یکی از منابع جالب خبرگیری و خبررسانی در این دوره گزارش‌های شفاهی و میدانی است که بایسته است از این شیوه نیز با توجه به اعتماد گوینده تکیه کرد و از این گزارش‌های میدانی که در عین حال جنبه تفننی دارد بهره برد. عموی ما در این قلم سید محمد رضوی خدام (رحمه الله علیه) کارمند بانک ملی که عمری بلند یافت و در دهه نود سالگی فوت کرد یکی از این گزارش‌گرهای میدانی بود. در حقیقت او تاریخ شفاهی اواخر دوره قاجار و پهلوی بود و می‌گفت: مرحوم

۶. تاریخ و جغرافیای قم، ص ۱۱۷ - ۱۱۸.

۷. تذکره فیض، ص ۴۵۸.

۲. تذکره مختصر (تذکره B) به اختصار شرح حال ۷۴ شاعر قمی است که از صفحه ۵۳۷ به بعد ادامه دارد. در محتوای این تذکره ۲۳ شاعر از گروه شاعران شماره یک در این سفینه مکرر آمده است که در نسخه B ظاهراً مقدم بر نسخه A است.

۱. در تقسیم‌بندی از جهت تعداد ابیات ملاحظه می‌شود که گروهی تنها بیتی از آنان مضبوط است. فیض در نهایت سعه صدر و گشاده‌دستی از آنان نام می‌برد و با شاهد مثال شعری را ضبط می‌کند: از این جمع عارضی / ۵۶۲، کاظم / ۵۶۸، مشربی / ۵۷۱، نشاط / ۵۷۳، وکیل / ۵۷۷، ظاهراً تنها بیتی از آنان به جای مانده است به طور قطع این گروه شعرهایی سروده‌اند که این تک بیت نمودار آن است، اما احتمال سفینه شعری نداشتند یا به جمع اشعار اهتمام نورزیده‌اند که کار فیض در جمع‌آوری نمونه شعری آنان کاری بسیار بزرگ است در بزرگداشت نام و یاد آنان.

۲. شاعرانی که از آنها یک رباعی (ترانه) یا دو تک بیت در تذکره آمده است. به ظاهر اگر نمونه‌های شعری دیگر داشتند (به جا مانده بود) به یاری و کوشش فیض ضبط می‌شد:

درکی / ۵۵۱، شاهکی / ۵۵۴، لوایی / ۵۷۰، مقبول / ۵۷۲، هجری / ۵۷۶.

مفهوم «شیوا و رسا» مناسب است. رشیق البنان: شیوا و رسا نوشتن.

۲. محمدتقی بیگ، در دانایی رساتیق و حومه ولایت و مزارع و تنقیح حساب و تشخیص جمع و تلخیص فذک دیواتی این شهر واحد است بر ثانی...^{۱۴}

فیض که با این همه توجه و تجلیل از محمدتقی بیگ فاضل همعصر خود سخن می‌گوید، در مقابل معلوم نیست چرا محمدتقی بیگ ارباب از این مرد حق شناس و منصف با این همه فضل و آثار ماندنی ذکری نمی‌کند و کلامی نمی‌گوید؟ (تاریخ دارالایمان و فهرست اعلام)

کتاب فاخر تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم با نفاست و استواری و آراستگی و چشم‌نوازی از طبع درآمد که باید به بنیاد قم پژوهان برای چاپ یکی از منابع مهم شعری دیار قم تبریک گفت. رحمت‌شان مأجور باد.

تصحیح عالمانه و منقح این تذکره از سرشکیبایی و دقت نظرو زحمت فراوان در امر پژوهش، کار پرتلاش آقای دکتر علیرضا فولادی استاد فاضل دانشگاه کاشان و همکار محترمشان خانم رقیه فراهانی است که ضمن دست مریزاد باید به آنان نیز تهنیت گفت.

کتابنامه

۱. ادیب کرمانی، غلامحسین؛ تاریخ و جغرافیای قم (قم‌نامه)؛ به کوشش مدرسی طباطبایی.
۲. بیگ ارباب، محمدتقی؛ تاریخ دارالایمان؛ به کوشش مدرس طباطبایی؛ ۱۳۵۳.
۳. صف‌گل، منصور؛ قم در قطنی بزرگ؛ قم: نشر کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۸۷.
۴. فیض، میرزا علی‌اکبر؛ تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم؛ تصحیح علیرضا فولادی؛ قم: بنیاد قم پژوهی، ۸۴۷ ص.

قدرت زمانی که به سلک درویش درآمد و جامه فقر بر تن کرد، شش ماه از سال را در خاک فرج بقعه سلطان احمد از احفاد امام سجاد^۸ اعتکاف می‌کرد و شش ماه دیگر به شاه جمال می‌رفت و به سیر و سلوک می‌پرداخت. این گزارش میدانی به گزارش کتبی فیض نیز پیوند می‌خورد: «انکون در بقاع مطهرات امام زادگان که خارج از شهر است، اربعینات اعتکاف می‌کند»^۹.

میرزا علی اکبر فیض از چشم غلامحسین ادب

میرزا علی اکبر فیض علی شاه معروف به میرزا علی اکبر سربقعه چون سابقاً تولیت بقعه مزار فتح‌علی شاه را بر عهده داشت، لهذا به «سربقعه» اشتها داشت.^{۱۰} (غلامحسین ادیب، ص ۱۱۶). غلامحسین ادیب در بررسی خلقیات و سادگی و پیراستگی با وجود عمق معلومات ادبی و عربی، میرزا علی اکبر فیض را به عنوان ادیب فاضل و شاعر توانا معرفی می‌کند: «این مرد محترم طرز لباس و عادات و حالاتش به طرز قدما بود. سواد عربیت و مقدمات نحوراً نیکو از عهده برآمدی و از لغات و پاره‌ای مطالب تاریخیه عرب اسلامی اطلاع داشتند. در واقع در زمره اهل کلاه او فاضل و ادیب بود...»^{۱۱}.

«این مرد از علم شعر و تقطیع و عروض آگاه بود قصیده و غزل سرایی می‌کرد... خط را به غایت نیکو می‌نوشت بخصوص خط ثلث و رقاع را... در این خط از خوش‌نویسان و اساتید بود.»^{۱۲}

با اینکه غلامحسین ادیب خود را به ظاهر برتر از فضلا و ادبای اهل قم می‌داند - که ادعایی نابرجاست -، اما در مورد میرزا علی اکبر فیض از سرتواضع سخن می‌گوید و هنرهای او را در فن شعر و سخنوری و خط می‌ستاید.

نگاه سنگین تاریخ دارالایمان به فیض

فیض در تذکره‌اش به طور کامل و مستوفی و با دیده احترام از محمدتقی بیگ ارباب سخن می‌گوید و نمونه‌های بسیاری از شعر ارباب را به عنوان شاهد ذکر می‌کند و با القاب و اوصاف تمام در دو جا از این شاعر و نویسنده و مورخ که وجهه‌ای مردم‌پسند و اجتماعی دارد یاد می‌کند:

۱. ارباب: داهیه الوهر، باقعة الزمان، ذلیق اللسان، رشیق البنان، اللوذی الالعی محمدتقی بیگ، خلق الصدق حسن علی بیگ.^{۱۳}

معانی لغات و ترکیبات در تعلیقات تذکره آمده است. جز آنکه واژه «رشیق» نیکواندام معنی شده، اما اینجا چون سخن از هنر نوشتن است

۸. تاریخ دارالایمان، ص ۴۴.

۹. تذکره شعرای قم، ص ۴۵۸.

۱۰. تاریخ و جغرافیای قم، ص ۱۱۶.

۱۱. همان.

۱۲. همان، ص ۱۱۷.

۱۳. تذکره، ص ۱۰۰.

۱۴. همان، ص ۵۴۱ و ما بعد.